

Раиля Турсун

БАЙЫРКЫ УЛУУ ЖИБЕК ЖОЛУНДАГЫ
МЕМОРИАЛДЫК ЭСТЕЛИКТЕРДЕГИ ЖАНА ТАРЫХЫЙ
ДОКУМЕНТТЕРДЕГИ КЫТАЙ ТИЛИ

Раиля Турсун

КИТАЙСКИЙ ЯЗЫК В МЕМОРИАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКАХ
И ИСТОРИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТАХ ДРЕВНЕГО
ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Reyila Tuerxun

CHINESE LANGUAGE IN MEMORIAL
MONUMENTS AND HISTORICAL DOCUMENTS OF THE
ANCIENT THE GREAT SILK ROAD

УДК: 811.581

Кытай тили Байыркы Улуу Жибек Жолундагы бир алкакка кирген мамлекеттерде, айрыкча, Уйгур каганаты убагында кеңири колдонулуп, эл аралык тил катары тарыхый материалдарда, юридикалык документтерде, соода-сатык жүргүзүүдөгү официалдуу документтерде, эмгек келишимдерде жана жеке каттарда кеңири колдонулган. Кытай тили Байыркы Улуу Жибек жолунда маданият алмашуудагы маанилүү ортомчу тил болуп саналган. Археологиялык табылгалар тастыктап тургандай, Кытайдын батыш жергесинде табылган, дээрлик, жыйырмага жакын байыркы жазма эстеликтер кытай тили менен байланышта болгон, алардын басымдуу бөлүгү байыркы уйгур жана кытай тилинде абдан көп болгон. Бул кытай тили байыркы доорлордо батыш жергесиндеги уйгур калкынын экинчи тили катары эсептелинип, каганат убагында негизги тил катары кеңири колдонулгандыгынан жана эл аралык, көп түрдүүлүк мүнөзгө ээ болгондугунан кабар берет.

Негизги сөздөр: кытай тили, интернационалдуулук, тарыхый документтер, мемориалдык эстеликтер, Улуу Жибек жолу, археологиялык табылгалар.

Китайский язык широко использовался в странах древнего Великого Шелкового пути, особенно во времена Уйгурского ханства, широко использовался в качестве международного языка в исторических материалах, юридических документах, официальных торговых документах, трудовых договорах, личных письмах. Китайский язык был важным средством культурного обмена на древнем Великом шелковом пути. Как подтверждают археологические находки, почти двадцать древних письменных памятников, найденных в западной части Китая, относились к китайскому языку, и большинство из них были на древнеуйгурском и китайском языках. Это свидетельствует о том, что китайский язык считался вторым языком уйгурского населения на Западе в древности, широко использовался в качестве основного языка в период каганата, имел интернациональный и разнообразный характер.

Ключевые слова: китайский язык, интернационализм, исторические документы, мемориальные памятники, Великий Шелковый путь, археологические находки.

Chinese language was widely used in countries along the ancient Silk Road, especially used as a common language in the Uighur Khanate imperial edict, legal instruments, essays, buying and selling instruments, employment contracts and private letters and so on. Chinese was an important medium for cultural exchanges amid the countries along the ancient Silk Road. Archaeological findings show that there are nearly 20 kinds of ancient languages in the Western Regions have been in contact with Chinese, among

which the number of Uighur-Chinese bilingual literature is particularly impressive, indicating that Chinese language in the ancient Western Regions as the second language of the Uighur people, Khanate's working language is widely used, Khanate's working language is widely used, and its communication mode was international and diversified.

Key words: Chinese language, internationalism, historical documents, memorial monuments, the Great Silk Road, archaeological finds.

Кирши сөз. Кытай иероглифи тарыхта «эл аралык» жазуу системасы катары Кытайдын айланасындагы мамлекеттерде кеңири колдонулган. Мисалы, Түндүк Корея, Япония, Түштүк Корея жана Вьетнамга таралып, бул аймактарда Кытайдын таасири тийген чөйрөнү калыптандырган. Кытай-Тибет (сино-тибет) тил системасындагы элдердин тили менен кытай тилинин табигый жакындык мамилеси бар, алар кытай жазуусун оңоюраак кабыл алышат. Ал эми алтай тили системасындагы түрк тилдүү улуттар, Улуу Жибек жолунун алкагындагы мамлекеттердин негизи болуп саналат. Алардын тили – агглютинативдик тилдерге киргендиктен, кытай жазуусун түзмө-түз колдонууга ылайыксыз болуп, тээ байыркы замандардан бери фонетикалык жазуу менен өзүнүн тарыхын баяндашкан. Бирок буддизм маданиятынын кеңири таркашынан улам, байыркы доорлордо батыш аймактарындагы (Чыгыш Кытай, Орто Азия, Борбордук Азия, Индия) байыркы уйгурлардын (хуигу) каганаты менен борбордук түздүктөгү кытайлар дагы бирдей эле буддизм маданиятына таандык болушкан. Кытай иероглифтери кытайлардын буддизмди таратуудагы ортомчусу катары, уйгурлардын жашоосуна терең сиңип, буддизм маданиятын, конфуций идеологиясын, мыйзам жана эрежелерди жайылтуучу куралга айланган.

Кытай тили – батыш аймактардын байыркы Улуу Жибек жолундагы маданий байланыштын маанилүү ортомчусу. Байыркы замандардан бери батыш аймактары – бул Кытай менен батыш мамлекеттерин байланыштырган, соодагерлердин соода-сатыктагы мамилеси калыптанган, маданияттар алмашып, улуттар көчүп-конуп жүргөн түйүн болуп

саналат. Ошондуктан бул жерди байыркы замандагы оозеки тил жана жазуунун көргөзмөсү деп атоого мүмкүн. Мисалы, рун (runic) болгон түрк жазуусу, уйгурлардын (хуигу) тигинен жазылган жазуусу, кытай жазуусу, санскрит жазуусу, брахми жазуусу (байыркы индидердин жазуусу), Тохаристандын оймо жазуулары, Сирия жазуусу жана башкалардын бардыгы Улуу Жибек жолундагы ар түрдүү улуттардын маданиятында жана жашоосунда маанилүү орунду ээлеген. Алардын арасында байыркы түрктөрдүн таш бетиндеги мемориалдык жазууларындагы кытай жазуусу менен баяндалгандар батыш аймактарында жашаган аз сандагы улуттардын тарыхын жана маданиятын изилдөө үчүн эбегейсиз чоң ролду ойногон.

Көп тилдүү мемориалдык эстеликтерди жана тарыхый документтерди казып алуу. Түрктөр жана ошондой эле түрк улутунун ата-бабалары тиеле (эскирген сөз – түрктөр), гаожу (азыркы Монголиядагы уруунун аталышы) келип чыгып, алардын башаты динлиндер болгон... байыркы уйгурлар (хуигу) менен түрктөр тектеш улуттар болот. Ошондуктан алардын ата-бабаларынын келип чыгышы дагы бирдей болушу керек [2, 76-б.].

Тиешеси бар түрк жазууларындагы баяндамаларда 1300 жыл мурункуларды эске алууга мүмкүн болот. Кытай мамлекетинин тарыхый адабияты «Чжоу Шу – Түрктөрдүн биографиясында»: «Андагы китептин жазуулары Хуларга (түндүктөгү кытай эмес уруулар) таандык», - деп айтылат. Бирок түрк жазуусуна карата Кытай жана чет өлкөлүк мамлекеттердин тарыхый адабияттарында майда-баратына чейин жазуулар жок. 1692-жылы эле голландиялык окумуштуу Н. Видзен өзүнүн «Түндүк жана чыгыш бөлүктөгү Тартария» аттуу эмгегинде түрктөрдүн мемориалдык таш бетиндеги руни жазуусун айтып өткөнүнө карабастан, кийинки жүз жылдан ашуун мезгилдерде түрктөрдүн таш бетиндеги мемориалдык жазуусундагы тектештери (сородич), тилдин түзүмүнө карата изилдөөлөрдө алдыга озуп чыккан мүнөздөгү өнүгүүлөр болгон эмес. 1889-жылга жеткенде, Х.М. Ядринцев башчысы болгон Россиянын илимий экспедициясы Орхон дарыясынын бассейнинде жана Чиншуйхо-за уездиндеги Цайдам ойдуңунда дүйнөнү дүңгүрөткөн «Култегиндин эстелигин», «Билге каган эстелигин» жана «Тогуз огуз уйгур каганынын эстелигин» табышкан. Мындай жазуулардын сыры адамдар тарабынан ачылган.

«Култегиндин эстелигин» 1889-жылы орустардын Х.М. Ядринцев аттуу окумуштуусу тапкан. Эстеликтин бир тарабындагы сүрөттө кагандын тотеми, ошону менен бирге эстеликтин коюлган датасы – император Тан Сюань-цзундун Кайюань мезгилинин 20-жылы (732-жыл) жазылган. Үч тарабы жана эстеликтин капталдарынын бардыгында байыркы түрк жазуусу ташка чегилген. Эстеликтин фронтонунун

астынкы бетинин көп бөлүгү кытай жазуусу болгон. «Култегиндин эстелигинин» кытай жазуусу менен жазылган бөлүгү Тан Сюань-цзун императорунун Кайюань мезгилинин жыйырманчы жылында (732) орнотулган. Иероглифтер лишу (кытай каллиграфиясындагы расмий жазуу) стилинде өтө кылдаттык менен жана маңыздуу жазылган. Эстеликтин фронтонунун үстүнкү маңдайында «Маркум Култегиндин эстелиги» аттуу иероглифтер кайшу (кытай каллиграфиясындагы нормативдик жазуулар) стилинде ташка чегилген. Тан Сюань-цзун барынан мурун Тан династиясы жана түрктөрдүн доорундагы достук мамилеге умтулган. Андан кийин эки тараптын уруу башчылары ата-бала мамилесин аныкташкандан кийин жаңы тынчтык орногон. Мисалы, таш бетиндеги «Мени (император өзү тууралуу) ата-бала катары бириктиришкенине макул болдум, каракчылык гүлдөп-өнүккөн эмес, жаа менен жебе саадакка салынган, сен мага кабатыр болбо, мен сени алдабайм» деген жазууну мисал катары алсак болот. Тан менен түрктөрдүн мамилесин Тан Сюань-цзун эпитафиянын аягына ыр менен даңазалаган:

Динлиндердин жери чөлгө бөгөө болгон мамлекет,
Арстан эрлер, жоокерлери тынбай кылган аракет.
Ата-бабаң даңазалуу болгон үчүн өкүмдар,
Сен да из сал, бу тарыхта эл ишине жарап кет.

Келечек муун үлгү алсын сен орноткон тартиптен,
Эмгектең тоодой бекем эстеликтеги калат тек!

«Чөл бөгөө болгон мамлекет, динлиндердин жери, жоокерлер зериге баштады, сенин ата-бабаларың өкүмдар болгон, сен өкүмдар боло аласың, даңазалуу башка аймактардын китептерине жазылып, сен жолунду тартипке сала аласың, мен Тан Сюань-цзун менен тууган болууга умтулуп, ким айтат эгер адам, тордо кармалуусу созулса, бийик эстелик тоо сыяктуу турат, үлгү катары түбөлүктүү кызмат кылсын».

«Билге каган эстелиги» – байыркы түрк жана кытай жазууларында таш бетиндеги айкалышкан мемориалдык жазуу. Мындагы түркчө бөлүгүн Култегиндин жээни Йоллыгтегин жазган. Кытайча бөлүгүн Тан Сюань-цзун императорунун Кайюань мезгилинин 22-жылында (734) жылнаамачы Ли Жунга жазууга буйрук берген. Тан Сюань-цзун өз колу менен императордун кол тамгасын калтырган. Мазмуну түрк жазуусу бөлүгү менен байланышкан эмес. Билге каган биздин замандын 734-жылы дүйнөдөн өтүп, Тан доорундагы башкарган династия түрктөрдүн борборуна көз көрсөтүү үчүн, ибадаткананы орнотуу үчүн элчи жиберген. Эстеликтеги жазууда, негизинен, Билге кагандын ийгиликтери, ошондой эле кийинки муундардын ага карата мактоо сөздөрү жазылган. «Билге кагандын эстелиги» Кайюань мезгилинин 23-жылы (735-жыл) тургузулган. Бул эстелик Билге кагандын атынан анын иниси үчүн орнотулган. Эстеликтердеги

жазуулар түрктөр менен тогуз огуз, башкача айтканда, уйгурлардын арасындагы мамилеси баяндалып, «Тогуз огуз – менин туугандарым, менин уруулаштарым», – деп даана айтылган (түндүк тарабындагы төртүнчү сап). Аталган эстелик түрктөрдүн улуттук тарыхын изилдөөдөгү баа жеткис тарыхый документ болуп саналат. Өзгөчө түрктөр менен тогуз огуздардын (уйгурлардын) мамилесинин тарыхый изилдөөдөгү алгачкы тарыхый маалыматы катары илимий коомчулуктун көңүл буруусуна жетишкен.

«Тогуз огуз уйгурлардын (хуигу) Билге каганынын эстелигинин» толук аталышы – «Тогуз огуз уйгурлардын асмандан ыроолонгон чоң бакыт, жоокер, акылман каганы». Мындан сырткары «Тогуз огуз Билге кагандын эрдиктери жана акылмандыгы тууралуу ыйык канондук эстелик» деп да аталаган, ошондой эле «Бао И кагандын мемориалдык эстелиги», «Карабалгасун эстелиги» деп да аталып, түрк, кытай жана согду жазуусунан турган эпитафия болгон. Эгерде байыркы түрк тилиндеги бөлүгү менен салыштырсак, кытай жазуусу, согду жазуусу салыштырмалуу жакшы сакталган. Өзгөчө кытай тили бөлүмү бузулбай, толук бойдон сакталган. Аталган эстелик Тан династиясындагы Сюаньцзун мезгилинин 9-жылы (814-жылы) тургузулган. 1890-жылы Монголия мамлекетинин Орхон дарыясынын жээгиндеги Карабалгасундун урандыларында табылган.

Жогоруда айтылган эстеликтер табылган кездердин алгачкы убактарында байыркы тамгаларды жана символдорду окуй ала тургандар абдан аз болгондуктан, буга кошумча, шамалдан жемирилип бузулуу жана кыйратуулары анын окулушуна тоскоолдуктарды жараткан. Таш эстеликтеги кытай жазуусу анын атрибуту жана мазмунун аныктоо үчүн өтө маанилүү ролду ойногон. Х.Ядринцевдин «Монголия жана Орхон дарыясын бойлогон изилдөөлөрүнүн жыйынтыгы» аттуу макаласында: «Эстеликте чегилип жазылгандар Сибирь жана башка аймактарда да табылган, сырдуу руна жазуулары бар. Каптал жана арткы тарабында кидан деген жазуу чегилген. Эгерде кытай жазуусун карасак, жазуу – түшүнүнүн ачкычы. (Генг Шимин «Байыркы түрк жазуусундагы эстеликтердин табылуусу жана окулушун изилдөө», «Түндүк батыш урууларын изилдөө» аттуу экинчи булактардан цитата келтирилген, 2005-жылдын биринчи чыгарылышы, [1, 13-б.].

1893-жылы Кытайдын Пекин шаарындагы чет өлкөлүк иштер боюнча башкы башкармалыгы Россия тараптын талабы менен жогорудагы мемориалдык жазуулардагы кытай жазуусун изилдеп жана түшүндүрмө берүү менен бирге «Каракорумдагы коло жана таштагы жазуулар тууралуу жазмаларга» чогултушкан. Мунун жыйынтыгында Кытай мамлекети жаңы тарыхта түрктөрдүн мемориалдык жазууларын изилдөө жана археологиялык казуу иштерин баштаган.

Кытай окумуштуулары «Тогуз огуз уйгурларынын кагандарынын эстелигиндеги» кытай жазмаларын изилдөөлөргө карата эски жана жаңы «Цзю Таншу (Тандын байыркы тарыхы) – Уйгурлардын санжырасы» жана башка кытай тарыхый адабияттарындагы жазуулар менен далил келтиришкен. Бул эстеликте Уйгур каганатынын мурдагы доорлорундагы Моянчур (Гыли хан, 747-759-жж. башкарган), Идигянь кагандын (Мою, 759-780-жж. башкарган) Тан династиясындагы Ань Лушан козголоңун баскан эрдиктери баяндалган. Идигянь каган борбордук түздүктөн манихеизмди киргизип, уйгурлар эски шаманизм ишенимин өзгөртүп, манихеизм Гоби чөлдөрүнө тараган. Гоби чөлдөрүнө, батышка карай Тянь-Шань тоо кыркаларына жеткен. Уйгурлардын Бо И каганы (808-821-жж. такта турган) батышты карай аскерлерин жиберип, Тибетте согуш ачып, Тан династиясын башкарган өкүмдарга түндүк ордону (бүгүнкү күндөгү Синьцзян автономдуу районундагы Джимсар уезди), Цюцыны (бүгүнкү Синьцзян автономдуу районундагы Куча уезди) сактоого жардам берген. Бул эстелик Тан династиясындагылар менен уйгурлардын достук мамилесинин гана күбөсү эмес, ошондой эле кытай тилин кайсы бир убакта эл аралык тил катары байыркы Жибек жолундагы улуттар жалпы колдонгон тил болгонунун ачык далили болуп саналат.

Синьцзян автономдуу району – бул байыркы Улуу Жибек жолундагы көп түрдүү маданияттын айкалышкан жери. Уйгурлардын байыркы Улуу Жибек жолундагы коомдук-саясий жашоосу Кытайдын ичинде биринин артынан бири табылган таштагы жазуулар аркылуу кайрадан калыбына келтирилген. Мисалы: байыркы уйгур (хуигу)-кытай кош тилде жазылган «Юань династиясындагы Сучжоу жолундагы башкы даругачинин (монгол эмес мамлекет кызматкерлерин көзөмөлгө алып турган монгол бийлигиндеги ыйгарым укуктуу адам) мураска калган эстелиги», «Бакыттын өкүмдары Гаочан (Турфан мамлекетинин кытайча аталышы) мамлекетинин өкүмдарынын эстелиги» жана «Юань династиясындагы Манджушри (Жогорку акылман Бодхисаттва) кайра калыбына келтирген кечилканадагы эстелик» жана башка эстеликтер кытай тилинин уйгурлардын (хуигу) жашоосунда кеңири орун алган кырдаалды гана билдирбестен, ошондой эле байыркы уйгур тилинин Юань династиясында расмий жазуудагы ордун да түшүндүрүп турат. Ошол эле убакта уйгур улутунун (хуигу) жана маданиятынын Хэси коридорунун аймактарындагы терең таасирин ачык чагылдырган.

Буддизм маданиятынын таралышы. Буддизм уйгурлардын тарыхында качандыр бир убактарда ишенген негизги дини болгон. Уйгурлардын ата-бабалары Улуу чөл (Гоби) доорунда буддизм менен байланышта болуп, алардын буддизмге болгон ишенүүлөрү

тарыхый жылнаамаларда жазылып калган. Эң алгачкыларын «Соңку Хан династиясынын тарыхы – Батыш аймактардын уламыштары – Янгишар уезди тууралуу макалада» жана «Тарыхый жазуулар (Ши цзи) – Хуннулардын уламыштары» жана башкалардан көрүүгө мүмкүн. Монголдордун Бугут (Bugut) эстелигинде согду жазуусунда да, согду тилинде жазылган тарыхый эмгектерде да Түндүк Ци доорунда (б.з. 550-577) байыркы уйгурларга (хуигу), түрктөр аркасына көтөргөн чөйчөктөн (Будда кечилдеринин тамак үчүн идиши) Таспар каган (Taspar qaghan) абдан чоң, жаңы будда кечилканасын курууга макулдугун берген. Лю Итан мырза уйгурлар батышка көчө электен мурун бүгүнкү күндөгү Ганьсу провинциясы, Синьцзян автономдуу райондору кирген батыш аймактарында буддизм эбак эле кеңири тараган деп эсептейт (Лю Итан, 1975-жыл, Тайбэй шаары, 485-б.). Биздин замандын 840-жылы батышка көчкөндөн кийинки уйгурлар (хуигу) Хэси коридорунда борбору Ганьчжоу (Ганьсу провинциясынын Чжанье шаарынын алкагы), Шачжоу (Ганьсу провинциясынын Дуньхуан шаарынын району) болгон саясий бийликти орнотушкан. Улуу Жибек жолунун негизги тоомундагы уйгурлар (хуигу) менен борбордук түздүктөгү ханзулардын (кытай эли) тыгыз мамилеси «Тан династиясынын жаңы тарыхы – Уйгурлар (хуигу) санжырасы», «Башкарууга жардамчы болгон жалпы баалоо», ошондой эле «Императордук китепканадагы чоң таш бака» жана башка тарыхый жазмаларда далилденген. Буддизм батыш аймактарынан борбордук түздүккө таралганы – башынан эле талашсыз факт. Андыктан диний маданиятты таратуу себебинен улам, X кылымга чейин бүткүл эли буддизмге ишенген уйгурларда (хуигу) кытай тили жалпы колдонулган тил (лингва франка) болгону шексиз. Биздин замандын XI кылымында Махмуд Кашгари өзү түзгөн «Диван лугат ат-түрк» эмгегинде «Уйгур (хуигу) (Uighur) сөзү тууралуу: «Уйгурлар (хуигу) Цинь падышачылыгынын элдери сыяктуу кат алышууда жана мамлекеттик документтерде окшош расмий жазууларды колдонгон. Мусулман уйгурлары (хуигу) жана Цинь падышачылыгынын элдеринен сырткары, башка адамдар мындай түрдөгү иероглифтерди (жазууларды) билишкен эмес» деген маалымат жазган (Махмуд Кашгари, б.з. 1074-жылы аяктаган; кытайчага которулган текст [3, 17-б.].

Бул кытай тили кайсы бир убактарда уйгурлардын (хуигу) саясий жашоосунда өтө маанилүү орунду ээлегенин күбөлөндүрөт.

1900-жылдын 22-июнунда Дуньхуандагы Могао үңкүрүндө Ванюаньлу аттуу дао кечили кокустан Цанциндун үңкүрүн («Сутралар» сакталган үңкүр) таап алат. Үңкүрдүн ичинде 50 миңден ашуун тарыхый документ жана маданий эстеликтер катылган. Ар түрдүү тил жана иероглифтер колдонулган жазмалар-

дан 10 миңге жакыны болгон. Алардын арасында кытай жазуусу, уйгур (хуигу) жазуусу, түрк жазуусу, санскрит, юйтянь жазуусу, тохаристан жазуусу, тибет жазуусу, согду жазуусу, иврит жазуусу, тангут жазуусу жана башкалар болгон. Анда көбүнчө V-XI кылымдардын алгачкы жылдары көбүрөөк болуп, байыркы доорлордо ар түрдүү цивилизациялардын Дуньхуан шаарында таралышы жана алмашуулары кагазда жазылып калган. Бул биз үчүн байыркы улуттардын маданиятынын тарыхы жана чет мамлекеттердеги цивилизациялардын байланыштарын ачып көрсөтүп берген. Үңкүрдө табылган тарыхый документтер, адабий эстеликтердин материалдарынан улам батыш аймактары качандыр бир Кытай буддизминин борбору болгонун жана анда будда дининдеги миңден ашуун томдон турган негизги эмгектер которулганын билүүгө болот. Канондук китептерди которуу иш-чаралары алгачкы доорлордо санскрит, уйгур (хуигу) тилдеринен кытай тилине которулган. Акырындык менен кытайча жазылган буддизмдеги негизги эмгектерди которууга карай өзгөргөн. Дуньхуан шаарындагы жалпы колдонулган эки түрдүү тил катары кытай тили жана уйгур (хуигу) тили качандыр бир узак убакыттар бою бири-бири менен байланышта болуп, бири-бирине өз ара таасир тийгизген. Хэси районунда табылган кытай жана уйгур кош тилинен турган эстеликтер бул кырдаалды абдан жакшы мүнөздөп берет.

Россиялык байыркы уйгур тилинин (хуигу) филологу С.Е. Малов XX кылымдын башында Ганьсу провинциясынын Цзюцюань шаарында табылган байыркы уйгур тилиндеги «altun önglüg yaruq yaltryghlygh qopta kötrülmish nom ilig atlygh nom bitig» сыяктуу жазууларды тапкан. Ал байыркы доордо, болжол менен 10-кылымда атактуу котормочу Шэн Гуанфа (Shingqu Säli Tutung) кытайчадан которгон «Кудай нурунун сутрасы» аттуу китеп болгон. Шэн Гуанфа (шы) Беш-Балыкта төрөлгөн (Bishbaliq) (калдыктары бүгүнкү күндөгү Урумчи шаарынын түндүгүндөгү Джимсар уездине жакын жерде жайгашкан). Ал баш-аягы кытай тилинен «Кудай нурунун (алтын нурдун) канону», «Сюаньцандын уламыштары», «Миң көздүү, миң колдуу Авалокитешваранын дуба жана мантраларынын канону», «Жүрөк сутрасына баам салуу» жана башка буддизмдеги чыгармаларды которгон. Анын которгондорунан ал кытай тилиндеги буддизм дининин негизги эмгектерине карата түшүнүгү терең экендигин көрүүгө мүмкүн. Ал байыркы уйгур тилине (хуигу) чебердик менен мыкты которгон. Анси шаарындагы Юйлинь аймагында 39-үңкүрдөгү байыркы уйгурлардын (хуигу) багуучу адамынын кытай тилиндеги кириш сөзү карапайым эл гана эмес, байыркы уйгур (хуигу) каганат ордосундагы мүчөлөр дагы кытай тилин билип жана колдонушканын ого бетер далилдеп турат [4, 15-б.].

Кытайлык байыркы уйгурларды (хуигу) изилдеген адис Чжан Тешан, Айдар Миркамал, япониялык Сёгаито, Масахиро, германиялык Петер Цименин (Peter Zieme) изилдөөлөрү байыркы уйгурлар (хуигу) будда канондорун которуу процессинде кытай тилиндеги абдан көп сөздөрдү гана сиңирип албастан, буга кошумча кытай иероглифтерин колдонуп будда канондорун көчүрүп жазышканын, татаал (аз колдонулган) иероглифтерге карата түз транскрипция жана фаньце ыкмасын колдонушканын көрсөтөт. Акыркы убактарда Берлин шаарындагы музей экспонаттардын арасында табылган байыркы уйгурлар (хуигу) жараткан «Рифмага уйкаш келүү» эмгеги (Ch1538) табылган. Бул байыркы уйгурлардын (хуигу) кытай тилин өздөштүрүүсү жетишерлик деңгээлде болгонун билдирет. Ар бир мамлекеттин окумуштууларынын изилдөөлөрү санскрит жазуусу кытай тилине таасир тийгизген сыяктуу эле, байыркы уйгур (хуигу) тили лексика гана эмес, буга кошумча, грамматикалык түзүлүшүндө жана сөз тизмектеринде да кытай тилинин таасирин алып, бардык тарапта кытайлаштыруу көрүнүшү орун алганын далилдеген.

Кытайча расмий тил катар. Улуу Жибек жолундагы археологиялык табылгалардын арасында көптөгөн кош тилдүү документтер бар. Мисалга алсак, швед изилдөөчүсү Свен Гедин (Sven Hedin, 1865-1952) алган «Гедин 15, 16, 24» аттуу үч кытай жазмасы, Юйтянь мамлекетиндеги кош тилдүү расмий документтер, Кытай улуттук университетиндеги музейдин коллекциясындагы «Кытай тили – Юйтянь тили кош тилдүү расмий кагаздар» (номурлоо GXW0038) да кош тилдүү расмий документтер болгон. Бул тарыхый документтер кытай тили батыш аймактарындагы байыркы мамлекеттердин жалпы колдонгон тили (лингва франка) катары юридикалык документтерде колдонулганын далилдейт.

Бүгүнкү күнгө чейин табылган кош тилдүү расмий документтердин көбү – Турфан аймагында казылып алынган. Негизгилери III-VIII кылымдардагы Цзинь, Тан династия мезгилдерине таандык. Анын мазмуну ар түрдүү: императордун указдары, юридикалык документтер, эсеп-кысап дептерлери, ошондой эле аскердик жана саясий органдардын расмий документтери, соттук иштерди кароо убагындагы дискуссиялар, соодадагы алып-сатуулар, жумушка кабыл алуу келишимдери, жеке адамдардын кат алышуулары камтылган. Көп бөлүгү чет өлкөлөрдө сакталып турат. Алардын арасында Япониядагы Кодзуй Отани Батыш аймактарында 1902-1914-жылдары батыш аймактарына барып чогулткан расмий документтердин арасында кытай, түрк кош тилдеги 1 расмий документ; кытай, тибет жазууларынан турган кош тилдүү 6 расмий документ; согду, кытай жазуусу менен кош тилдүү 229 расмий документ; байыркы уйгур (хуигу) жазуусу, кытай жазуусунан турган кош тилдүү 76 расмий документ сакталып турат. Германиянын Улуттук

китепканасында согду жазуусу, кытай жазуусунан турган кош тилдүү 1 расмий документ; тибет, кытай жазуусунан турган кош тилдүү 6 расмий документ; кытай жазуусу, байыркы уйгур (хуигу) жазуусунан турган кош тилдүү 3 расмий документ сакталуу. Россиянын Санкт-Петербург шаарындагы Чыгыш изилдөө борборунда кытай жазуусу, байыркы уйгур (хуигу) жазуусунан турган кош тилдүү 14 расмий документ, байыркы уйгур (хуигу) жазуусу, кытай жазуусунан турган кош тилдүү 59 расмий документ сакталып турат. Улуу Британиянын Улуттук китепканасында байыркы уйгур (хуигу) жазуусу, кытай жазуусунан турган кош тилдүү 1 расмий документ, согду жазуусу, кытай жазуусунан турган кош тилдүү 1 расмий документ; Кытай мамлекетинин Безеклик аймагындагы Миң Будда үңкүрүндө кытай жазуусу, брахми (байыркы индия жазуусу) жазуусунан турган кош тилдүү 12 расмий документ бар. Санынын көптүгү Ху жана кытай эли аралаш жашаган Жибек жолунун байыркы өлкөсүндөгү кош багыттуу тилдин өз ара карым-катнашы элдик массанын күндөлүк жашоосундагы зарылдыгы гана эмес, ошондой эле өкүмдарлардын буйруктары так жана жеткиликтүү болуусунун зарыл шарты болгон.

Турфан аймагында казылып алынган кытай жазуусундагы негизги байыркы китептерден (классикалык адабияттар) конфучулуктагы канондук китептер, тарыхый адабияттар, ырлар жана прозалар, кичинекей балдарга алгачкы кат-сабат таанытуучу китептер жана башкалар бар. Ошол эле убакта абдан көп сандагы кытай жазуусу менен буддизмдеги канондук китептер, Тан династиясына жана Тан династиясынан мурунку жергиликтүү саясатка, экономикага, аскердик иштерге, динге, идеологияга, маданият жана башка тараптарга тиешелүүлөрү бар. Алар тарыхты изилдөөдө маанилүү баага ээ. Алардын арасында расмий документтер, аттардын тизмеси (реестр), бухгалтердик эсеп китеби, күбөлүк, кат үчүн тактайча, таблицалар жана башка ар түрдүү расмий документтер камтылган. Булар кытай жазуусу ошол убактагы Гаочан хандыгынын расмий жазуусунун бири болгондугун айгинелеп турат.

Турфан Изилдөө институтунун Материал жана маалыматтык борборундагы Гульнар Хамду өз эмгегинде: «Орто кылымдардагы коомдо Турфан аймагы Улуу Жибек жолундагы токтоочу жай экени, Кытай жана батыш мамлекеттеринин арасындагы байланыштын жолу болгондугу Турфан аймагында казылып алынган көп түрдүү тилдер камтылган расмий документтерге түзмө-түз далил болуп турат. Ал бардык кырдаалдардагы улуттар аралык байланышты чагылдырган. Ар башка тилдерди колдонгон ар башка улуттар ушул жерде соода алмашууларды жүргүзүү үчүн чогулган», – деп белгилеп өткөн [5, 198-б.].

Жогоруда баяндалгандарды жалпыласак, байыркы доорлордогу уйгур тили менен Улуу Жибек

жолундагы эл аралык тил болгон кытай тили тыгыз байланышта. Бул макалада мисал келтирилген Тан династиясынын гүлдөп-өнүккөн доорундагы түрктөрдүн эстеликтериндеги кытай жазуусу мындай тыгыз байланыштын олуттуу далили болуп саналат. Буддизмдеги канондук китептерди которуу иштерин коштой байыркы уйгур (хуигу) жазуусуна кытай тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кирүүсү жана батыш аймактарында казылып алынган кош тилдүү тарыхый документтердеги грамматикалык түзүлүштөр кытай тили Улуу Жибек жолундагы түрк элдеринин тилине терең таасир тийгизгенин билдирип турат. Ошол эле убакта кытай иероглифтери, конфучулук окуу, кытай стилиндеги мыйзам жана система, айыл-чарба иштери, атайын билимдер, ошондой эле кытайлар тараткан буддизм негизи фактору болгон кытай

маданияты алкакка кирген ар бир аймакка, ар бир элге терең таасир калтырганын ачып берет.

Адабияттар:

1. Гэн Шимин, Байыркы түрк жазуусу бар эстеликтерди табуу жана трактовкалоону изилдөө. Түндүк-батыштагы улуттарды изилдөө, 2005, 5-17-б.
2. Лю Итан Уйгурларды изилдөө. Тайбэй: Борбордук китеп палатасы, 1975.
3. Махмуд Кашгари, б.з. 1074-жылы аяктаган; кытайчага которулган текст, 2002-жыл, 17-б.
4. Ян Фусюэ, Нью Жучжи, 1995-жыл. Шачжоу уйгурлары жана алардын документтери. 15-б.
5. Гульнур Хамудова, Ли Ядун «Турфан шаарында казылып алынган расмий документтердин саны жана тилдердин классификациясы». «Заманбап доордогу аялдар» (айдын үчүнчү декадасы), 10; 2013, 194-198-б.